

В. В. Скирда, І. М. Скирда

Дослідження В. О. Городцова на території сучасної України

Від дня народження видатного археолога В. О. Городцова у цьому році виповнюється 155 років. Василь Олексійович Городцов народився 11 (24) березня 1860 р. в с. Дубрович Рязанського повіту Рязанської губернії. Військову службу, на якій майбутній вчений перебував з 1880 по 1906 рр., він поєднував із співпрацею в різних наукових товариствах: Рязанській ученій архівній комісії (1891–1892), Ярославській ученій архівній комісії (1898–1899), Історичному музеї в Москві (з 1903 р.) [1].

Постать цього вченого є беззаперечним авторитетом в галузі археології. Про це свідчить не тільки його науковий доробок, а й наукові заходи, присвячені його ювілейним датам. Серед них найбільш визначними стали Городцовські читання, присвячені 100-річчю діяльності В. О. Городцова в Державному Історичному музеї (Москва, 2003) [2], Всеросійська науково-практична конференція «Проблеми вивчення та збереження археологічної спадщини Центральної Росії», присвяченої 150-річчю з дня народження В. О. Городцова (Рязань, 2010) [3]. На цих наукових форумах розглядалися різні сторони та аспекти діяльності видатного археолога, але, на жаль, поза увагою вчених залишилися археологічні дослідження В. О. Городцова на території сучасної України, що стали епохальними як для розвитку та становлення археологічної науки як України так і Росії.

Мета даної статті — зробити історіографічний огляд наукової діяльності В. О. Городцова в Україні та висвітлити його археологічні дослідження на території нашої країни в контексті становлення археологічної науки на початку ХХ ст.

Джерельну базу дослідження складають архівні матеріали відділу писемних джерел Державного історичного музею м. Москви (ВПД ДІМ), Державного архіву Харківської області (ДАХО), публікації В. О. Городцова, статті та повідомлення про розкопки дослідника у місцевих періодичних виданнях (Харьковские губернские ведомости, Южный край тощо), публікації присвячені різним ювілеям дослідника та некрологи.

До сьогоднішнього дня не існує наукової праці, яка висвітлювала б діяльність В. О. Городцова на Україні у повному обсязі. Тому дана стаття має стати спробою заповнити дану лаку.

Перші короткі згадки про дослідження В. О. Городцова на території сучасної України з'явилися у 20–30-х рр. ХХ ст. у зв'язку із відзначеннями 35-річчя, 40-річчя та 50-річчя наукової діяльності вченого [4; 5, с. 7; 6, с. 236], а також у публікаціях присвячених ювілейним датам від дня його народження [1, с. 4; 7, с. 104, 106, 107; 8, с. 122; 9, с. 266; 10]. Серед них найбільш інформативними з приводу досліджень В. О. Городцова в Україні були статті Д. Н. Лева та І. Чернякова.

Ряд статей містять уривчасту інформацію про дослідження В. О. Городцовим окремих археологічних пам'яток на території сучасної України. Серед них роботи про дослідження вченим палеолітичних пам'яток (Гінцівська стоянка на Полтавщині)

[11, с. 15], про дослідження курганів доби енеоліту-бронзи басейну Сіверського Дінця [12, с. 7; 13, с. 18], скіфських курганів на Харківщині [14, с. 68] та поховань пізніх кочовиків на території України [13, с. 19]. Детальна інформація про дослідження В. О. Городцовим археологічних пам'яток Бахмутського краю, міститься у публікації С. І. Татарінова та С. В. Федяєва, яка базується на архівних даних [15].

На сьогоднішній день найбільш висвітлені дослідження В. О. Городцова на Харківщині, які знайшли своє відображення в публікаціях В. С. Романовського [16] та авторів даної статті [17].

Перше знайомство В. О. Городцова з Україною відноситься до кінця XIX ст., коли він взяв участь у роботі XI АЗ у Києві (1899 р.), де він виступив із ґрунтовою доповіддю про доісторичну кераміку й лише згадував про окремі знахідки на території сучасної України [18, с. 592, 612].

Тим не менше, цей археологічний з'їзд, на думку дослідників, мав досить важливий вплив на В. О. Городцова, який зробив для себе висновок, що найважливіші археологічні пам'ятки знаходяться на території України [10, с. 104].

Найбільш ранні пам'ятки на території України В. О. Городцовим були досліджені в 1925 р. у Криму, коли після розкопок Г. А. Бонч-Осмоловського він провів власні дослідження в печері муст'єрського часу Кіік-Коба [19, с. 33, 35]. Тут, мабуть, також необхідно відзначити, що В. О. Городцов ще в 1923 р. висловив припущення, яке в наш час є незаперечним, із приводу того, що неандертальці робили ритуальні поховання, пов'язував із наявністю у них релігійних уявлень [20; с. 180]. Ця теза була підтримана більшістю вчених лише через сорок років [21, с. 16].

Говорячи про вивчення пам'яток пізнього палеоліту В. О. Городцовим на території України, слід відзначити його дослідження Гінцівської стоянки, час існування якої він вважав пізнішим за Мезинську та Кірилівську [22, с. 34].

Досліджував В. О. Городцов на території України і пам'ятки доби неоліту. Перші п'ять пам'яток цього періоду вченим було виявлено під час розкопок до XII АЗ [23, с. 175]. У подальшому до XIII АЗ у 1903 р. він виявив дві палеолітичні стоянки біля «деревні Переездной» і неподалік від залізничної станції Ступки Катеринославської губернії [24, с. 36]. На цих стоянках неолітичної доби дослідником була виявлена велика кількість уламків кременю і лише 10 цілих знарядь праці [25, с. 214–215].

Про енеоліт на території України В. О. Городцов уперше написав у роботі «Русская доисторическая керамика», де він, говорячи про кераміку трипільської культури, звернув увагу на наявність у ній домішок мушель [18, с. 592]. В. О. Городцов і в подальшому цікавився трипільськими старожитностями. Під час підготовки до XII АЗ він виступив із пропозицією з'ясувати зв'язки між трипільською неолітичною керамікою на території Східної Європи [26, с. 38], хоча на самому з'їзді до цього питання він не повертався.

Тим не менше, енеолітичний період у дослідженнях В. О. Городцова до XII Археологічного з'їзду дістав значно більшого значення. Вченим було розкопано й вивчено 41 курган із 74 похованнями, які були віднесені до виділеної ним ямної археологічної культури (зараз КІС) доби енеоліту [23, с. 180–188]. Серед курганних поховань, розкопаних дослідником на території Бахмутського повіту Катеринославської губернії, було виявлено 16 поховань ямної культури. Всі вони знаходилися у витягнутому чи скорченому положенні на спині або на правому боці та були орієнтовані на схід або північний схід. Лише одне поховання було у скорченому положенні на лівому боці і мало західну орієнтацію. Особливістю цих поховань було: відсутність залишків кісток тварин, металевих речей та незначна кількість кістяних виробів. Аналогії подібних поховань В. О. Городцов знаходив на Північному Кавказі, в Криму, по берегам Дніпра і Дону та в Іркутській губернії [25, с. 215–220].

Бронзову добу в Україні В. О. Городцов почав з вивчення виділених ним, пам'яток катакомбної культури. Під час розкопок 1901 р. в Ізюмському повіті Харківської

губернії дослідник розкопав 25 курганів, які містили в собі 30 катакомбних поховань [23, с. 189–200]. Ще 29 поховань катакомбного типу (25 у катакомбах та 4-х у ямах) було розкопано вченим у 1903 р. на Катеринославщині. В деяких випадках кістяки в похованнях знаходилися не в анатомічному порядку. Це дало вченому можливість зробити припущення про те, що цих померлих поховали не відразу, а через певний час. Дослідником були зафіксовані випадки антропофагії (відрубані частини тварин). В. О. Городцов вбачав зв'язок даних поховань з кавказькими культурами бронзової доби і відзначав, що їх не можна виділити в окрему групу катакомбної культури, а *«разницу их можно объяснить принадлежностью погребений разным небольшим племенам одной и той же народности»* [25, с. 221–233]. На думку вченого, носіям катакомбної культури належали і давні розробки мідяної руди біля «деревни Калиновская» поблизу Бахмута [25, с. 245–247].

Під час розкопок до XII Археологічного з'їзду В. О. Городцовим на Харківщині була виділена ще одна нова культура бронзової доби — зрубна. До неї вчений відніс 40 поховань досліджених в 30 курганах, розкопаних в Ізюмському повіті [23, с. 200–205]. Під час польового сезону 1903 р. в Бахмутському повіті В. О. Городцовим було досліджено лише 5 зрубних поховань. Аналогії їм вчений знаходив на території Воронезької та Курської губерній. На думку дослідника це свідчило про досить широку територію їх розповсюдження, але при цьому вони не мали зв'язку з подібними похованнями в Кубанській області [25, с. 233–237].

Під час розкопок біля Бахмута собливий інтерес у В. О. Городцова викликали 5 поховань у кам'яних ящиках, які на думку вченого були пов'язані з переселенням частини населення Північного Кавказу в басейн Сіверського Дінця. За часом, на думку дослідника, вони були *«ближе к греческой культуре, чем к срубному времени»* [25, с. 237–239].

Вивчення пам'яток ранньої залізної доби В. О. Городцовим також пов'язане з проведеньям XII Археологічного з'їзду. Цей період був представлений у його розкопках лише кількома впускними похованнями, які вчений відніс до скіфо-сарматської доби [23, с. 209–211]. Ще 6 подібних поховань даного періоду вченим було досліджено до XIII Археологічного з'їзду [25, с. 248–249].

Найбільший внесок в дослідження пам'яток ранньої залізної доби на території України було зроблено В. О. Городцовим в ході підготовки до XIV Археологічного з'їзду, який відбувся у 1908 р. в Чернігові. В 1906 р. вчений провів дослідження Більського городища на території Зіньківського повіту Полтавської губернії за планом і на кошти Д. Я. Самоквасова [27]. Дане городище він розділив на Велике, Східне, Західне та Куземинське. Вчений наводив їхні розміри, креслення та описи, знайдених на них артефактів. Основні розкопки були проведені на території Західного городища, на якому увагу дослідника привернули зольники. На думку В. О. Городцова, вони являли собою сміттєві кучі, аналогії яким він зустрічав в Австрії. Перші зольники з'явилися раніше за укріплення Більського городища. Дослідник відзначав, що конструкція валів і ровів городища не всюди була однаковою, були відсутні сторожові вежі, існували мости через рів, що поєднували городище з прилеглою територією [28, с. 93–127].

Поблизу Більського городища дослідником було розкопано 22 кургани, які мали тотожний внутрішній устрій. Особливу увагу В. О. Городцова привернула курганна група «Скоробор», яка складалася з 40 курганів, розташованих у 5 рядів по 8 курганів у кожному. На думку вченого, таке розташування свідчило про їхній безпосередній зв'язок. Всі досліджені В. О. Городцовим кургани, крім одного, були пограбовані ще в часи їх будівництва. Підкурганні поховання містили від одного до трьох кістяків, орієнтованих на південний захід та північний схід. В непограбованому кургані були виявлені два поховання: чоловіче та жіноче. В. О. Городцова здивував той факт, що колчан зі стрілами було виявлено не біля чоловіка, а біля жінки [28, с. 138–143].

Матеріали, здобуті В. О. Городцовим під час розкопок, дозволили йому стверджувати, що основним заняттям населення Більського городища було скотарство. Серед домашніх тварин переважали вівці, кози, свині. Значну кількість серед домашніх тварин становили собаки. Розведення корів домінувало над конярством. Незначну роль відіграло полювання та рибальство. Знахідки залишків посуду дозволили В. О. Городцову розділити його на місцевий кухонний і столовий та імпортований грецький. Серед артефактів, виявлених в ході розкопок Більського городища були виявлені речі, виготовлені з каменю, кістки та заліза. Останні були найбільш поширеними. Особливу зацікавленість В. О. Городцова викликали намистини, які були тотожними з ольвійськими та пантікапейськими [28, с. 148–154].

Спіраючись на матеріали грецької кераміки, дослідник датував Більське городище часом до VI ст. до н. е. Щодо етнічної належності пам'ятки вчений не висловив жодних припущень. Лише один раз говорючи, про знайдений ним в кургані поблизу Більського городища залізний меч із золотим руків'ям, вчений відзначив його тотожність мечу, знайденому О. Бобринським в скіфському кургані поблизу м. Сміли [28, с. 156–160]. Але в своїх листах до Д. Я. Самоквасова В. О. Городцов неодноразово висловлювався про належність Більського городища скіфському населенню [29].

В ході підготовки XIII Археологічного з'їзду Московським археологічним товариством перед В. О. Городцовим було поставлено також завдання встановити зв'язок між кам'яними бабами та курганными похованнями. У пошуках відповіді на це запитання дослідником було вивчено 16 поховань. Всі вони були впускними у курганні насипи більш раннього часу і орієнтованими переважно на південь, а у виключних випадках на північ. Найбільш важливим, на думку вченого, у питанні встановлення зв'язку між кам'яними бабами та курганными похованнями було виявлення дитячого поховання, у якому була знайдена статуетка, що являла собою мініатюрну кам'яну бабу, вирізану з крейди. Проаналізувавши матеріали, здобуті в даному кургані й інших курганах, із кам'яними та дерев'яними бабами В. О. Городцов прийшов до висновку, що вони датуються II—III ст. н. е. і належать населенню, яке знаходилося під сильним впливом римської культури [25, с. 249–270]. До цього ж періоду вчений відніс речі, куплені ним у місцевого населення, скарбу так званого «готського часу», знайденого біля хутора Блажки поблизу Більського городища, який сучасні дослідники датують V—VII ст. [28, с. 147; 30, с. 142].

На території України В. О. Городцов вивчав і пам'ятки доби середньовіччя. У 1901 р. біля хутора Зливки вчений розпочав дослідження ґрунтових поховань салтівської культури. Він відмітив схожість матеріалів поховань цього могильника з артефактами Верхньосалтівського катакомбного могильника. На думку вченого вони відносилися до одного часу і, ймовірно, були залишені представниками одного племені. Останнє припущення, з точки зору В. О. Городцова, могло бути доведене докладним вивченням антропологічних залишків [23, с. 211–213].

Говорючи про дослідження В. О. Городцовим середньовічних пам'яток на території України, слід згадати про 30 впускних поховань в курганах більш раннього часу, розкопаних вченим під час підготовки до XII Археологічного з'їзду. Всі кістяки цих поховань були орієнтовані на захід і знаходилися в дубових або берестяних колодах. На думку вченого, вони датувалися X—XIII ст. і могли належати половцям або спорідненим їм торкам [23, с. 213–215]. Кілька поховань XII—XIII ст. було розкопано вченим і до XIII Археологічного з'їзду. Вони були розподілені дослідником на торські та такі, що належали невизначеній монгольській народності [25, с. 270–274].

Активну участь В. О. Городцов брав у розкопках, організованих в рамках програми проведення XII Археологічного з'їзду поблизу с. Ніцаха (городище та кургани) та Донецького городища на території Харківської губернії, які відносяться до доби Київської Русі. Завдяки вивченню матеріалів цих пам'ятників, дослідник прийшов до висновку, що Донецьке городище та два городища біля с. Ніцаха були прикордонними

пунктами Давньої Русі до першої чверті XIII ст. й населені слов'янськими колоністами. Цьому ж населенню приписував він і курганний могильник біля с. Ніцаха [31; 32; 33; 34].

В. О. Городцов вивчав і пам'ятки, які на сьогоднішній день відносять до доби українського козацтва. Під час підготовки до XII Археологічного з'їзду вченим було знайдено і обстежено два городища, які він відніс до XVII ст. Одне з них знаходилося біля слободи Велика Комишеваха, а друге — на території міста Ізюму [23, с. 215–216]. Ще чотири пам'ятки XVI—XVIII ст. вченим було досліджено в Бахмутському повіті під час підготовки до XIII Археологічного з'їзду, серед яких прикордонний (межевий) знак, один майдан, залишки одного будинку та землянки. Всі вони були знайдені в насапах курганів [25, с. 275–276].

Аналізуючи археологічні дослідження В. О. Городцова на території сучасної України, необхідно зазначити, що вченим було опубліковано дві окремих статті, присвячених питанню вивчення доби киммерійців та майданів. Щодо киммерійської проблематики, В. О. Городцов зробив припущення, що з ними можна пов'язати кераміку з білою інкрустацією [35, с. 59]. Стосовно майданів, дослідник прийшов до висновку, що це великі кургани, пограбовані не раніше XVI ст. [36, с. 36–39].

Важливим напрямком діяльності В. О. Городцова в галузі археології в Україні була співпраця з музеями Одеси, Харкова, Херсона, Керчі, Севастополя, Ялти, Феодосії, Полтави та Святогорська [37, с. 16, 22–24]. Вчений вивчав артефакти, які зберігалися у зазначених музеях та надавав методичну допомогу їх працівникам.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що розкопки В. О. Городцова на території України в першу чергу були пов'язані з Археологічними з'їздами початку XX ст., які проходили в українських містах — Харкові, Катеринославі та Чернігові. Найважливішим досягненням вченого цього часу слід вважали виділення трьох нових археологічних культур — ямної, катакомбної та зрубної, а також започаткування наукового вивчення салтівської культури та Більського городища. Але в цілому вчений вивчав на території України археологічні пам'ятки, починаючи з середнього палеоліту і закінчуючи добою українського козацтва. Дослідник доклав своїх зусиль і до вивчення археологічних колекцій музеїв України.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Старейший* русский археолог Василий Алексеевич Городцов (К 80-летию со дня рождения) // КСИИМК. — 1940. — Вып. 5.
2. *II Городцовские* чтения. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию деятельности В. А. Городцова в ГИМ. Апрель 2003. — М., 2005.
3. *Проблемы* изучения и сохранения археологического наследия Центральной России. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения В. А. Городцова. — Рязань, 2010.
4. *Готье Ю. В.* Городцов (По поводу 35-летия научной деятельности) // *Голос минувшего*. — 1923. — № 3.
5. *Фриче В. М.* В. А. Городцов. К сорокалетию его научно-исследовательской и научно-педагогической деятельности // *Труды Секции Археологии РАНИОН*. — 1929. — Т. 4.
6. *Крупнов Е.* К 50-летнему юбилею научной деятельности проф. В. А. Городцова // *ВДИ*. — 1938. — № 3.
7. *Лев Д. Н.* Профессор В. А. Городцов (К 80-летию со дня его рождения) // *Природа*. — 1940. — № 5.
8. *Крайнов Д. А.* К столетию со дня рождения В. А. Городцова // *СА*. — 1960. — № 1.

9. *Крайнов Д. А.* К 125-летию со дня рождения В. А. Городцова // СА. — 1985. — № 4.
10. *Черняков И.* Україна в науковій діяльності Василя Городцова. До 150-річчя від дня народження // Відлуння віків. — 2011. — № 1–2 (14–15).
11. *Крайнов Д. А.* Значение трудов В. А. Городцова о палеолите // Труды ГИМ. — 1960. — Вып. 37.
12. *Брюсов А. Я.* В. А. Городцов // Труды ГИМ. — 1960. — Вып. 37.
13. *Левашова В. П., Трубникова Н. В.* В. А. Городцов и Государственный Исторический музей // Труды ГИМ. — 1960. — Вып. 37.
14. *Семенов-Зусер С. А.* Скифская проблема в отечественной науке (1692–1947). — Х., 1947.
15. *Татаринов С. И., Федяев С. В.* В. А. Городцов — археолог и природовед. Известные страницы дневников // Чтения, посвященные 100-летию деятельности в Государственном Историческом музее В. А. Городцова. — М., 2003. — Ч. 1.
16. *Романовський В. С.* Археологічні пам'ятки Харківської губернії в дослідженнях Василя Городцова // Вісник ХДАК. — 2009. — Вип. 27.
17. *Скирда В. В., Скирда І. М.* Дослідження В. О. Городцова на Харківщині // Старожитності, 2012. — Х., 2012. — Вип. 11.
18. *Городцов В. А.* Русская доисторическая керамика // Труды XI АС в Киеве 1899. — М., 1901. — Т. 1.
19. *Городцов В. А.* К определению древностей мезолитической стоянки в пещере Киик-Коба // ИТОИАЭ. — 1928. — Т. 2 (59).
20. *Крайнов Д. А.* Значение трудов В. А. Городцова о палеолите // Труды ГИМ. — 1960. — Вып. 37.
21. *Городцов В. А.* Археология. — М., 1923. — Т. 1.
22. *Городцов В. А.* Исследования Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. // Труды Отделения Археологии РАНИОН. — 1926. — Т. 1.
23. *Городцов В. А.* Результаты исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII АС в Харькове. 1902. — М., 1905. — Т. 1.
24. *Городцов В.* Неолитические стоянки на берегах р. Бахмута, в Екатеринославской губ. // Ежегодник по геологии и минералогии России. — 1904. — Т. 7. — Вып. 1.
25. *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, 1903 года // Труды XIII АС в Екатеринославе. — М., 1907. — Т. 1.
26. *Двенадцатый* археологический съезд в Харькове в 1902 г. — М., 1902.
27. *ОПИ ГИМ.* — Ф. 104. — Оп. 1. — Д. 26. — Л. 38.
 1. *Городцов В. А.* Дневник археологических исследований в Зеньковском у. Полтавской губ. в 1906 г. // Труды XIV АС в Чернигове 1909. — М., 1911. — Т. 3.
28. *ОПИ ГИМ.* — Ф. 104. — Оп. 1. — Д. 26. — Л. 39–40.
29. *Фирсов К. Б.* В. А. Городцов и Бельское городище: По материалам из собрания и экспозиции ГИМ // Археологические памятники Окского бассейна. — Рязань, 1996.
30. *Южный край* — 1902. — 19 августа.
31. *Южный край* — 1902. — 27 августа.
32. *Городцов В. А.* Раскопки Донецкого городища // Известия XII Археологического съезда. 15–27 августа 1902 г. — Х., 1902.
33. *Городцов В. А.* Результаты исследований, производимых научными экскурсиями XII Археологического съезда / Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902. — М, 1905. — Т. 3.
34. *Городцов В. А.* К вопросу о Киммерийской культуре // Труды СА РАНИОН. — 1928. — Т. 2.

35. *Городцов В. А.* Майданы // Древности. Труды ИМАО. — 1904. — Т. 20. — Вып. 2.
36. *Белозерова И. В.* Музейная деятельность В. А. Городцова // Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988. (Труды ГИМ, Вып. 68).

Резюме

Скирда В. В., Скирда І. М. Дослідження В. О. Городцова на території сучасної України

В. О. Городцов зацікавився археологічними пам'ятками, розташованими на території сучасної України, наприкінці XIX ст. Його основні дослідження були приурочені до Археологічного з'їзду, що проходив в Україні на початку XX ст. В коло інтересів ученого потрапляли археологічні пам'ятники, починаючи з доби середнього палеоліту і закінчуючи періодом українського козацтва. Дослідник приділив значну увагу вивченню археологічних колекцій музеїв України.

Ключові слова: розкопки, курган, археологічні з'їзди, поховання.

Резюме

Скирда В. В., Скирда І. Н. Исследования В. А. Городцова на территории современной Украины

В. А. Городцов заинтересовался археологическими памятниками, расположенными на территории современной Украины, в конце XIX в. Его основные исследования были приурочены к Археологическим съездам, проходившим в Украине в начале XX в. В круг интересов ученого попадали археологические памятники, начиная со среднего палеолита и заканчивая периодом украинского казачества. Исследователь уделял значительное внимание изучению археологических коллекций музеев Украины.

Ключевые слова: раскопки, курган, археологические съезды, погребение.

Summary

V. Skyrda, I. Skyrda. Researches of V. A. Gorodtsov on the Territory of Modern Ukraine

V. A. Gorodtsov got interested in archaeological monuments located on the territory of modern Ukraine at the end of the XIXth century. His main researches have been timed to the Archaeological congresses, held in Ukraine at the beginning of the XXth century. The range of interests of the scientist included the archaeological monuments starting from the Middle Paleolithic period and ending with the period of Ukrainian Cossacks. The researcher paid attention to the study of the archaeological collections of the museums of Ukraine.

Keys words: excavation, barrow, archaeological congresses, burial.

